

ABDULLAH VEHBİ EFENDİ VE ESERLERİ

Osman TAŞKIN*

Hayatı

Abdullah Vehbi Efendi ve eseri ile ilgili yaptığımız literatür taramasında Trabzon Dârülmualimîn'de görev yapan “Hacı Hafız Vehbi Efendi” ve “Abdullah Vehbi Efendi” isminde iki isimle karşılaşmaktayız. Bazı kaynaklarda Trabzon Dârülmualimîn Müdürü “Abdullah Vehbi Efendi” ile Muallim “Hacı Hafız Vehbi Efendi”nin benzer kimseler olduğuna yönelik yorumlar bulunmaktadır.¹ Bu durum “Usûl-i İbtidâî Yahud Mu‘allimlere Rehnümâ” adlı eserin kime nispet edilmesi gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hacı Hafız Vehbi Efendi, Trabzon’un Faroz mahallesinde dünyaya gelmiştir. 1258-1330 h. yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir. Halim, dürüst ve güzel yazısıyla Trabzon’da şöhret bulmuş, yazdığı kırkı aşkın Kur’an-ı Kerim ve yetiştirdiği altmış kadar hafızdan ötürü bu rütbe ile ödüllendirilmiştir. 50 yıl kadar öğretmenlik yapan Hafız Vehbi Efendi binlerce talebe yetiştirmiştir. Üstün bir öğretmenlik başarısı gösteren Vehbi Efendi’nin Trabzon’da talim ve terbiyede şöhret kazandığı bilinmektedir. Trabzon’da ilk açılan Dârülmualimîn’de öğretmenlik yapmıştır. Bu okulda ücretsiz çalışmıştır. Daha sonraki yıllarda İçkale, Islahane, Zeytinlik ve Cumhuriyet okulunda öğretmenlik yapmıştır.²

Trabzon Dârülmualimîn’i hakkında yaptığımız literatür taramasında Murat Dursun Tosun tarafından kaleme alınan bir makalede Abdullah Vehbi Efendi ile yapılan bir görüşme ve bu görüşmeye ait 20 Nisan 1932 tarihli bir mektuba rastlanmıştır.³ Bu mektupta Muallim Abdullah Vehbi Bey ile yapılan söyleşiye yer verilmektedir. 1932 tarihli bu söyleşi mektubu, 1912 yılında vefat eden Hacı Hafız Vehbi Efendi ile Abdullah Vehbi Efendi’nin farklı kişiler olduğunu gösteren önemli bir kanıttır. Bununla beraber Abdullah Vehbi Efendi’nin hayatı hakkında sözlüklerde ve bibliyografyalarda kesin bir bulgu bulunmaması, bu konuda kesin konuşmamıza da engel oluşturmaktadır. Ancak “Salname-i Vilayet-i Trabzon”un 1311 tarihli Def’a: 17 sayılı nüshalarında Trabzon Dârülmualimîn Muallimi olarak sadece Abdullah Efendi yazısı bulunmaktadır. “Salname-i Maarif-i Umumiye”nin 1317, 1318, 1319 ve 1321 Hicri senelerine ait sayılarında Trabzon Dârülmualimîn’inde Abdullah Efendi’nin muallim bulunduğu, başka muallim kadrosu bulunmadığı ve bir hademelik kadrosu bulunduğu kaydı mevcuttur.⁴ Ayrıca 1321 tarihli Salnamede Abdullah Vehbi Efendi’nin payesinin Bursa müderrisliği olduğu görülmekte, buna göre maaş verildiği anlaşılmaktadır.⁵

Osmanlının son döneminde eğitimde modernleşme amacıyla birçok yeni politika benimsenmiştir. Eğitimin modernleşmesi için açılan modern İdadî, Rüştiye ve Sultanî gibi kurumlara öğretmen

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, osman.taskin@trabzon.edu.tr

¹ Hüseyin Albayrak, “Trabzon’da Asırlık Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Dar-ul Muallimin ve Asırlık Eğitimciler”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, ed. Kenan İnan vd. (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007), 2/708.

² Ömer Akbulut, *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası* (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Birliği Matbaası, 1970), 54.

³ Murat Dursun Tosun, “Trabzon Darulmuallimin Mektebinin Hikayesi”, 2020, 1.

⁴ Subutay Hikmet Karahasanoğlu, “Usulü İptidai Yahut Muallimlere Rehname”, *Trabzon*, (1988), 77.

⁵ Hüseyin Arıcı, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti’nde Eğitim (Vilâyet Salnamelerine Göre)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 96.

yetiştirmek için İstanbul'da Dârümuallimîn açılmıştır. Ancak tek bir öğretmen okulu ile memleketin tüm ihtiyacının karşılanması mümkün değildir. Bu sebeple daha sonra bu modernleşme ve öğretmen ihtiyacı/dönüşümünü sağlamak için de taşrada Dârümuallimîn kurumları açılmıştır.⁶ Taşrada açılan ilk Dârümuallimîn'lerden birisi de Trabzon'dadır. Trabzon Dârümuallimîn'i, Vali Âli Beyefendi (1888-1992) ile, Maârif Müdürü Celâl Bey'in çalışmaları sonunda 1 Mart 1890 tarihinde özel olarak hizmete açılmıştır.⁷ İlk zamanlarda kurs mantığı ile mevcut din görevlisi ve öğretmenlere hizmet veren bu kurum, daha sonraki yıllarda belli bir müfredatı olan öğretmen okuluna dönüşmüştür. Bu kurum açıldığı ilk günlerden itibaren Trabzon ili eğitim-öğretimine ciddi katkı sağlamıştır. Örneğin, Trabzon'un köylerinden veya kasabalarından, Dârümuallimîn diplomalı muallim istenmekteydi. Çünkü bu kurumdan mezun olanlar muallimliklerinin yanında köyün imamlığını da daha iyi yapmakta, köyün yazı işlerini daha layıkıyla görmektedir. Ayrıca imam olan muallimler, imamlık görevi için köylüden aldıklarıyla geçinir, öğretmenlik maaşlarını ise seneden seneye almaktaydılar.⁸ Ancak Rus işgali ve Osmanlının son döneminde yaşadığı sıkıntılar sebebiyle diğer kurumlarda olduğu gibi bu kurumun da eğitim-öğretim süreçlerinde ciddi aksamalar meydana gelmiştir.⁹

Meşrutiyet Döneminde, Dârümuallimlerde görev alan Ayşe Sıdika, Musa Kazım ve Melekzade Fuad gibi birçok eğitimci, Osmanlı'da benimsenen "Usul-i Cedit" anlayışına bağlı olarak eğitimcilerle rehber ve tavsiye kaynağı olarak eserler yayımlamıştır.¹⁰ Trabzon Dârümuallimîn muallimi Abdullah Vehbi de hem mevcut öğrencilere kaynak/yardımcı olması hem de muallimleri tetkik ve teftiş etmek için "Mu'allimlere Rehnümâ" adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser hem Trabzon'a sağladığı yerel katkı hem de Osmanlı'da son dönemde benimsenen "Usul-i Cedit" anlayışına yaptığı katkı sebebiyle oldukça önemli bir eserdir. Bu öneme binaen eseri ele alan birçok çalışma bulunmaktadır.¹¹ Bir sonraki başlıkta ilgili eser ele alınmaktadır.

Eseri

*Usûl-i İbtidâi Yahud Mu'allimlere Rehnümâ*¹²

Eserin incelediğimiz bu nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonunda yer almaktadır. Risale, içerisinde çeşitli risalelerin bulunduğu bir mecmuanın 67-82 sayfaları aralığındadır. Eser adı katalogta "Usûl-i İbtidâ'î yahûd Muallimlere Rehnümâ" şeklinde kayıtlıdır. Serlevhada ise eser adı Usûl-i İbtidâ'î yahûd Muallimlere Rehnümâ", müellif adı Trabzon Dârümuallimîn Muallimi Abdullah Vehbi şeklinde verilmiştir. Kitapçı Ahmet Hamdi tarafından neşredilmiştir. Eser Trabzon Vilayeti Maarif Müdüriyetinin 29 Teşrinisani 309 tarihli ruhsatnamesiyle Trabzon'da bulunan Serasi Matbaası'nda 1315 senesinde basılmıştır. Eser eğitim bilimlerine dair olup, dili Osmanlıcadır. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur.¹³

Abdullah Vehbi mukaddime bölümünde bu eseri İbtidai Mektepleri çocuklarının intizam (okuma yazma) ve terbiyelerini temin etmek için öğretmenlere bir rehber olması amacıyla yazdığını beyan et-

⁶ Arıcı, XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti'nde Eğitim (Vilâyet Salnamelerine Göre), 91.

⁷ Albayrak, "Trazon'da Asırlık Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Dar-ul Muallimin ve Asırlık Eğitimciler", II. Cilt/707.

⁸ Tosun, "Trabzon Darulmuallimin Mektebinin Hikayesi", 7.

⁹ Albayrak, "Trazon'da Asırlık Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Dar-ul Muallimin ve Asırlık Eğitimciler", II. Cilt/714-718.

¹⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Erol Çiydem, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İlköğretim Alanındaki Dönüşümü 'Usul-i Cedit' Kavramı Üzerinden Anlamak (1839-1913)", *History Studies* 15/2 (2023), 383-400.

¹¹ Mustafa Şanal, "Bir Osmanlı Eğitimcisi: Abdullah Vehbi Bey'in İlmi Kişiliği ve 'Usûl-i İbtidâ'î Yahud Muallimlere Rehnümâ" Adlı Eseri", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2021), 77-94; Hamza Altın, "II. Abdulhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilerle Yapılan Tavsiyeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014), 239-253; Hatice Ayar - İrfan Başkurt, "Tanzimat Fermanı'nın İlahından Latin Alfabesinin Kabulüne Elifbâ Öğretimi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 579-616.

¹² Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnümâ* (Trabzon: Serasi Matbaası, 1315).

¹³ İstanbul Belediye Atatürk Kitaplığındaki nüshası için; Karahasanoğlu, "Usulü İptidai Yahud Muallimlere Rehname", 1; Albayrak, "Trazon'da Asırlık Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Dar-ul Muallimin ve Asırlık Eğitimciler", II. Cilt/709.

mektedir.¹⁴ Kitabın 31 sayfalık içeriğinde Mukaddime, Birinci Bab (*Mektep, Mektebin Mahalli, Mektebin Vaziyeti*), İkinci Bab (*Muallim, Muallimde Bulunması Lazım Gelen Güzel Hareketler ve Muallimin Vazifesi*), Üçüncü Bab (*Mektebin İdare-i Dahiliyesi ve Çocukların Hareketi ve İntizamı*) ve son olarak 4. Bab (*Mektebe Henüz Gelen Çocuklar İçin Elifbaya Nasıl Başlanacağı*) başlıkları yer almaktadır.

Abdullah Vehbi eserinin birinci babında okulun fiziki özelliklerine değinmektedir. Abdullah Vehbi'ye göre okul olarak kullanılacak bina yüksek ve havadar olmalı, okula ait bir miktar bahçesi olmalıdır. Okuldaki öğrenci kaç sınıfa ayrıldıysa o kadar derslane ve ayrıca bir de teneffüshane bulunmalıdır. Dershanede öğretmene tahsis edilecek münasip bir yer ve büyük siyah bir tahta olmalıdır. Bununla birlikte öğrencilere sıra tahsis edilmeli ve sıranın yönü tahtayı görecek şekilde dizayn edilmelidir. Hatta ön sıralar alçak arka sıraların yüksek olmalıdır. Sağlığı korumak için mektebin temizliğine ve düzenine dikkat edilmeli, öğrenciler okulda buldukları zaman sınıf havalandırılmalı, kış günlerinde mangal kullanırken kömürün güzel yandığından ve sınıfta koku kalmamasından emin olunmalıdır.¹⁵

Eserin ikinci babında Abdullah Vehbi öğretmenlere birtakım görev ve sorumluluklar yüklemektedir. Ona göre öğrenciler öğretmenlerinin söz ve davranışlarını taklit etmeye ve benimsemeye doğal olarak meyillidir. Bu sebeple muallimlerin birinci vazifesi tüm söz ve davranışlarında adaba uygun davranmaktır.¹⁶ Hatta bu konuya o kadar çok ehemmiyet vermektedir ki, muallimin gücünü ve iktidarını en çok bu cihette kullanması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü çocuklar bir kere uygunsuz söz ve davranışları benimserler ise onların bu halden kurtarılmaları zor olmaktadır. Ayrıca bu bapta, günümüzde ehemmiyeti yeni yeni kavranan “bireysel farklılıklar” konusuna dikkat çekmektedir. Ona göre insanın yetenek ve kabiliyetleri farklı olduğundan, çocukların hiçbirinin birbirine eşit olmadığını öğretmenlere tembihlemektedir. Ayrıca talim ve terbiyenin sağlıklı yürütülmesi için 7 yaşından küçük çocukların mektebe alınmaması gerektiğini tavsiye etmektedir. Her öğrencinin anlama gücü aynı olmadığından, muallim dersi işlerken en düşük seviyeli öğrenciye göre “gabi” dersi işlemelidir. Ayrıca sadece öğrencilerin öğrenme kabiliyetleri değil, öğrenciler, kendilerine yapılacak muameleye verdikleri tepki açısından da birbirlerinden ayrılırlar. Misal bir öğrenci takdir edildiği halde fazla etkilenmez fakat bir diğerine yalnız “Eğri bir bakış” yeterli olabilir.¹⁷ Bu sebeple muallim sadece öğretirken değil davranışlarında da çocukların farklılıklarını dikkate almalıdır. Bütün bunların yanında öğrencilerin şiddet gösteren muallimlerden kaçındıklarını, latif ve mülayim öğretmenlere meylettiklerini söyleyerek, öğrencilere karşı şiddetin olmaması, hatta dayanın kesinlikle olmaması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸ Ayrıca ona göre, öğretmen işleyeceği konuların zamanlamasına, planlamasına dikkat etmelidir. Öğrencilere karşı ne sert, ne gereğinden fazla yumuşak ne çok güler bir halde bulunmamalıdır. Her çocuğun ismine “efendi” ifadesi ekleyerek ona seslenmelidir.

Abdullah Vehbi Efendi, üçüncü babda, mektebin idaresi konularında öğretmenlere tavsiyelerde bulunmaktadır. Öğrencilerin günde bir veya bir buçuk saatten oluşan üç dersten fazla ders görmelerini uygun bulmamaktadır. Öğrencilerin derse istirahatli girmeleri ve açılmaları için, açık bir mahalde adaba uygun olarak kendi kendilerine oyun oynamalarına izin verilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁹ Muallim ders ve istirahat için tayin edilen zamanların cetvelini hazırlamalı ve bu cetvele uymalıdır. Bu zamanlamaya uyulmazsa öğrenciler idaresiz ve nizamsız hareket etmiş olurlar. Bununla birlikte muallim öğrencilerin en bilgisini sınıf başı yapmalı ve bu sınıf başı diğer öğrencilerle hem müzakere

¹⁴ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 1.

¹⁵ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 3-4.

¹⁶ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 4.

¹⁷ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 5.

¹⁸ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 6.

¹⁹ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 7.

yapmalı hem de öğrencileri idare edebilmelidir. Çocuklar mektebe belirlenen zamanda gelmeli, sınıfta kendi yerine oturmalı ve hocanın gelmesini beklerken ve ders aralarında lakırdı etmemelidir. Sırada otururken birbirlerinin yazılarını göremeyecek kadar yakınlıkta oturmalıdır. Öğrenciler “efendi” veya “bey” şeklinde birbirlerini çağırmalı ve birbirlerine hiçbir zaman adaba uygun olmayan söz söylememelidir. Kitap, defter, kağıt vs. gibi kendilerine lazım olan eğitim araçlarını güzelce muhafaza etmeli, hiçbir çocuk başkasının eşyasına dokunmamalıdır.²⁰

Abdullah Vehbi Efendi eserinin dördüncü babında mektebe yeni gelen öğrencilere elif-ba’ya nasıl başlanacağı ve detaylı bir şekilde okuma yazma öğretimi konusunu ele almaktadır. Eserin en mufassal bölümü de burasıdır. Öğretmen ilk önce yalnız yazılacak sade harfleri tarif etmeli ve öğretmeli, her harfin şeklini tahtaya yazıp çocuklara göstermeli ve ellerinde bulunan cüzlerine baktırıp okutmalıdır. Bu harfler hem muallim hem de öğrencilerce yazılmalıdır. Daha sonra müellif harflerin nasıl söyleneceğini tarif etmektedir.²¹ İleride tecvit ve imla öğreteceği zaman zahmet çekmemesi için harflerin mahreçlerini dahi hakkıyla belletmelidir. Öğrencilerin harfleri öğrendiklerinden emin olmak için tahtaya yazdırarak her öğrenciye ayrı ayrı sormalıdır. Ancak bu sırada muallim çocukların çok güzel yazmalarını beklememelidir. Çünkü çocukları hüsn-i hatta zorlamak, çocuklara bıkkınlık getirebilmektedir. Öğrenciler zamanla her öğrendiğini yazacaklarından, zamanla kabiliyetlerine göre gittikçe daha güzel yazacaktır. Öğrenciler harfleri tanıyıp yazabildikleri anlaşıldıktan sonra hareke tarifine geçilmelidir. Abdullah Vehbi eserinin devamında üstün, esre, ötre, tenvin, cezm ve şeddenin tanımının nasıl yapılacağı ve tahta üzerinde nasıl gösterileceği konularına detaylı bir şekilde değinmektedir.²² Harflerin başta, sonda ve ortada olarak bitişik yazılması konusunun, ancak harekelerin öğrenilmesinden sonra ele alınması gerektiğini söyleyen müellif bu konuda da tafsilat vermektedir.²³ Daha sonraki sayfalarda ise Osmanlıca’da ses yerine geçen harflerin öğrencilere nasıl öğretileceği ve kelime terkipleri ele alınmaktadır.

Çocukların kelimeleri yazıp harekeleri kendi kendilerine okumaya haiz oldukları görüldükten sonra ellerine “amme” cüzü verip Kur’an-ı Kerim okutmaya başlanmalıdır.²⁴ Amme cüzü ile birlikte okuma yazma faaliyeti ve Kur’an dersi olarak iki ders yürütülmeli, Amme cüzü yarı olduktan sonra harekesiz yazı okumaya başlanmalıdır. Müellif bu süreci de detaylı bir şekilde ele almaktadır.²⁵ Çocuklar harekesiz yazıp okumaya başladıkları sırada İmla risalesi okutmaya başlanmalıdır. İmla risalesi yarı olduktan sonra “Kıraat-i Türkî”yi okutmaya başlamalıdır. Böylece çocukların birinci sene dersleri Risale-i İmla, Kıraat-i Türkî, yazı, Kur’an-ı Kerim ve ilmihal-i ahlak olmak üzere beş ders olmaktadır.²⁶ Derslerin hangisi olursa olsun önce öğretmen okuyacak, daha sonra öğrencilerin hepsi birer kere okuyacak, hoca efendi ile öğrenciler okuyan öğrenciyi dikkatle ve sessizce dinleyecektir. Sonraki sayfalarda müellif öğrencilere öğretmenin nasıl yazı yazdırmayı öğreteceğinden bahsetmektedir.²⁷

Eğitimin ikinci senesinde rika yazısını okuyup yazdırmağa alıştırmak için bir sayfası nesih ile yazılı karşısındaki sayfada ise aynı ibarelerin rika yazısı ile yer aldığı Kıraat-ı Türkî’nin ikinci kısmı okutulmalıdır.²⁸ Bununla beraber müellif, muallimlere maarif müdürlüğünden, Mekatib-i İbtidai için

²⁰ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 9.

²¹ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 9.

²² Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 11-12.

²³ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 13-18.

²⁴ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 19.

²⁵ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 19-21.

²⁶ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 22.

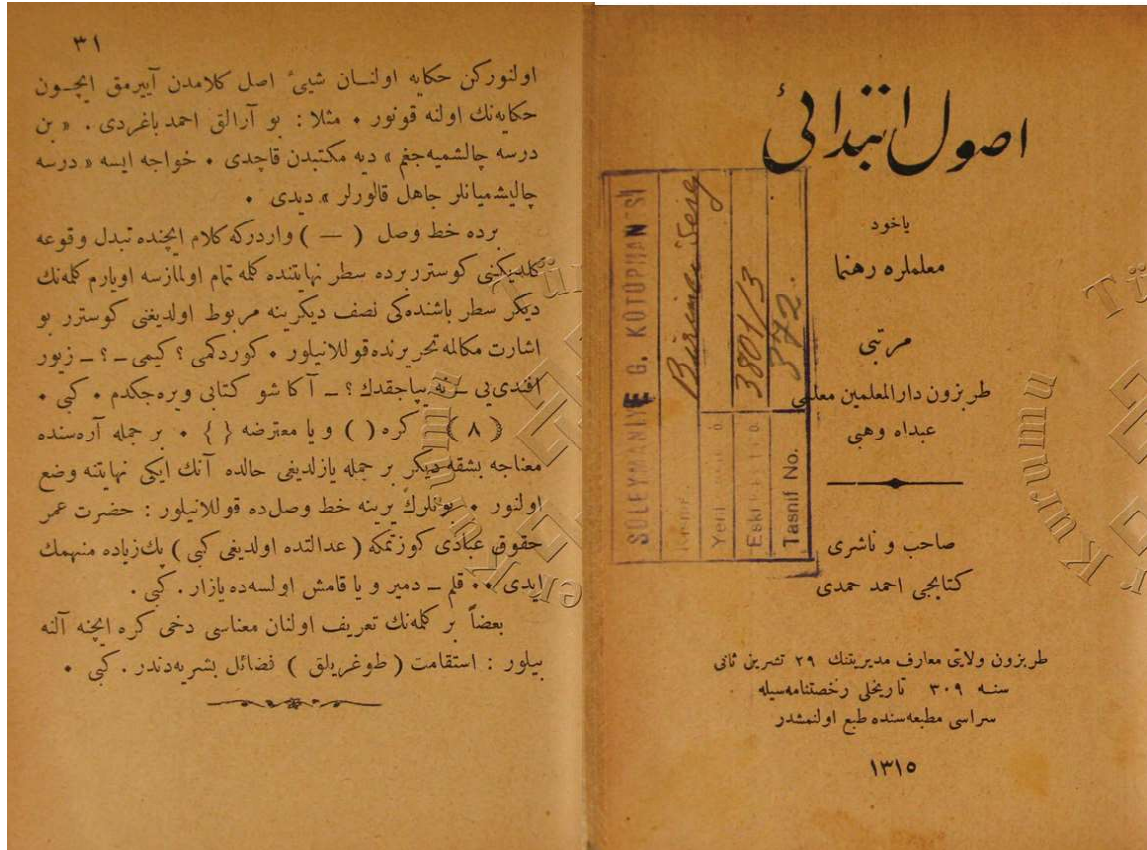
²⁷ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 23.

²⁸ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 23.

düzenlenen ders programını alarak her sınıfın derslerini gösteren bir ders cetveli düzenleyip, bu programa göre hareket etmelerini istemektedir.

Abdullah Vehbi Efendi hiç okumamış olan bir kimse için Kur'an-ı Kerim-i okuyacak kadar tahsile yetecek derslerin planını da muallimlere detaylı bir şekilde sıralamıştır.²⁹ Böyle bir programla öğrencilerin bir ay ile altı ay arasında Kur'an okuyabileceğini söyleyen müellif, bu müddet boyunca hedefe ulaşılmadığında kusur muallimin talim ve tefhim hususundaki noksanlığına hamledileceğini ifade etmektedir.³⁰ Eserin son sayfalarında ise şemsi, kameri harfler, Osmanlı Türkçesine özel bazı harf okunuşları ve noktalama işaretleri gibi konulardan söz etmektedir.³¹

Sonuç olarak Trabzon'da eğitim öğretimin gelişmesi için önemli bir adım olarak açılan Trabzon Dârülmualimîn muallimi Abdullah Vehbi Efendi tarafından kaleme alınan bu eser ilköğretim programı ve bir "özel öğretim yöntemi" kitabı mesabesinde ilkökullarda öğretmenliğin nasıl yapılacağını gösteren nitelikli bir eser özelliği taşımaktadır. Yazar mahalle mekteplerinde gelişigüzel şekilde alınan eğitimi daha formel hale getirmek ve ilköğretimin niteliğini artırmak için hem eseriyle hem de yetiştirdiği öğrencileriyle Trabzon'a ciddi katkılar sunmuştur.

Resim 1: Muallim Abdullah Vehbi Efendinin eserinin ilk ve son sayfası

²⁹ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 24-26.

³⁰ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 26.

³¹ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, 28-31.

Kaynakça

- Abdullah Vehbi. *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*. Trabzon: Serasi Matbaası, 1315.
- Akbulut, Ömer. *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Birliği Matbaası, 1970.
- Albayrak, Hüseyin. “Trabzon’da Asırlık Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Dar-ul Muallimin ve Asırlık Eğitimciler”. *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*. ed. Kenan İnan vd. II. Cilt/707-756. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Altın, Hamza. “II. Abdulhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilerle Yapılan Tavsiyeler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014), 239-253.
- Arıcı, Hüseyin. *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti’nde Eğitim (Vilâyet Salnamelerine Göre)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ayar, Hatice - Başkurt, İrfan. “Tanzimat Fermanı’nın İlahından Latin Alfabesinin Kabulüne Elifbâ Öğretimi”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 579-616.
- Çiydem, Erol. “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda İlköğretim Alanındaki Dönüşümü ‘Usul-i Cedid’ Kavramı Üzerinden Anlamak (1839-1913)”. *History Studies* 15/2 (2023), 383-400.
- Karahasanoğlu, Subutay Hikmet. “Usulü İptidai Yahut Muallimlere Rehname”. *Trabzon*, 77-79.
- Şanal, Mustafa. “Bir Osmanlı Eğitimcisi: Abdullah Vehbi Bey’in İlmi Kişiliği ve ‘Usûl-i İbtida’i Yahut Muallimlere Rehnümâ” Adlı Eseri”. *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2021), 77-94.
- Tosun, Murat Dursun. “Trabzon Darulmuallimin Mektebinin Hikâyesi”, 2020. <https://alucradantarihebakis.files.wordpress.com/2020/04/trabzon-darc3bclmuallimin-mektebi.pdf>